

Empòrion: bronzes ibèrics d'Untikesken.

Tipologia del casc de Pal·las

LEANDRE VILLARONGA

En l'inici de les nostres investigacions ja ens sentírem interessats per les monedes de bronze emporitanes amb la llegenda ibèrica UNTIKESKEN (Untikesken 1). Hi estudiàrem tots els aspectes numismàtics, excepte els encunys. Establírem vint-i-sis emissions, cadascuna amb les variants i divisors corresponents.

Hi tornàrem l'any 1977 (Untikesken 2) incloent-hi les monedes amb la inscripció llatina EMPOR, i férem petites rectificacions pel que fa a l'ordre.

L'any 1982 (Untikesken 3), en una síntesi, donàrem l'ordenació de les emissions emporitanes amb unes breus notes.

L'any 1994 foren incloses en el nostre corpus (Corpus).

I ara tornarem per fer el que no havíem fet abans. L'estudi dels encunys de les monedes és un treball important, difícil i necessari, en l'inici del qual ja se'ns han presentat nous aspectes per estudiar, que proporcionen nous criteris per a l'ordenació. Un d'aquests aspectes és l'estudi de la tipologia del casc de Pal·las, que figura en l'anvers d'aquestes monedes. Abans solament havíem distingit entre el casc rodó i el format per dos glòbuls ben pronunciats. Ara veiem més interessant la distribució del plomall i de la crinera i d'altres particularitats. Caldrà esperar l'estudi dels encunys de revers per veure si existeixen enllaços entre les monedes de casc rodó i les de casc lobular.

Pal·las és venerada entre les grans divinitats per les seves qualitats de deessa guerrera, de les arts, de la pau i de la intel·ligència prudent, amb l'epítet de *Atheneia Promachos*, i representada amb el cap femení cobert amb un casc corinti. També se la qualifica amb l'epítet més poètic de *Pal·las*, la donzella, i així l'anomenarem nosaltres. Pot anar coberta amb un casc àtic o corinti; aquest és el que porta sempre a les nostres monedes. Per als romans serà la *Minerva*.

Les monedes comentades van il·lustrades a la làmina I, amb la referència al número que donem dins els parèntesis.

El casc corinti és format pel propi casc i una gran visera que, baixada, cobreix la cara i deixa una obertura per a la visió (1). En les monedes gregues, especialment en les antigues, es veu clarament el casc rodó separat de la visera, que sempre porta alçada. En canvi, en emissions posteriors, de cap al segle III i II aC, la visera queda ajustada al casc rodó, sense la possibilitat d'abaixar-se per cobrir la cara. És aquest el tipus que trobem a les monedes de bronze emporitanes.

El casc corinti pot portar una cimera, com una cresta, ornament que forma el cim del casc, d'on surt un plomall; la crinera és de plomes d'agró. Aquest és el casc que trobem a les monedes d'Atenes (2) i en alguns personatges virils, com Mart i Ares. A més del casc pengen lateralment les orelleres, peces metàl·liques que protegien les parts laterals.

L'Athena amb el casc corinti serví de model per a emissions monetàries de molts llocs de Grècia, entre les quals les magnífiques estateres d'or d'Alexandre el Gran dels anys 336 a 323 aC (3). A nosaltres, el model ens ve del sud d'Itàlia, on arribà passant per Sicília (4 i 5), importat de Corint per l'expedició de Timoleon el 341 aC. A Siracusa les emissions de Pirrus, d'Agàtocles i de la democràcia de 214-212 aC presenten el model exacte per a les nostres monedes (6 i 7).

La representació de Pal·las amb el casc corinti és molt usada al sud d'Itàlia. Una revisió dels *Sylloge Nummorum Graecorum* del Museu Danès i de la Societat Numismàtica Americana ens permet trobar les seques que l'utilitzen, entre d'altres Laurinum (8) dels Fretani; a la Campània, Cales (9 i 10), Suessa; de l'Apúlia, Azetium (11), Butuntum, Luceria, Venusia (12) i Teate (13); a Lucània, Heraklea (14), Metapontum, Thurium i Velia. Són monedes emeses durant el segle III aC.

A Roma el cap de Pal·las amb el casc corinti fou usat en les emissions de monedes de bronze per distingir el valor de la moneda: el trient és assenyalat per quatre glòbuls. Són emissions del segle II aC (15). Durant la Segona Guerra Púnica, Roma emeté moneda d'or amb el tipus de cap de Mart cobert per un casc corinti (16).

A Empòrion, el casc corinti amb la visera alçada el trobem (17) en una de les emissions de monedes fraccionàries emporitanes de la segona meitat del segle IV aC en una representació exacta.

A la península Ibèrica, en una emissió hispanocartaginesa de bronze de la Segona Guerra Púnica, tenim Atenea amb casc i plomall (18), similar als tipus emporitans del segle II aC.

Unes altres monedes amb el cap galeat es troben a Arse (Ripollès); les dracmes 9 a 27 del catàleg no guarden cap relació iconogràfica amb les nostres monedes. Els divisors 31 a 40 són de grandària molt petita i la qualitat dolenta dels encunys i de les monedes fa que no es pugui apreciar res. Pel que fa a les monedes de bronze més tardanes, el cap galeat és el de Roma, copiat dels denaris romans.

Aquestes monedes van il·lustrades a la làmina I, i són les següents:

1. Dracma de Corint, del 430 aC (Jenkins, 163).
2. Tetradracma d'Atenes, del 167-166 aC (Jenkins, 169).
3. Alexandre el Gran, doble estatera del 336-323 aC (Jenkins, 506).
4. Sicília, Leontini, estatera de 8,57 g (ANS 4, 269).
5. Bronze de Siracusa de 34,21 g, de cap el 344 aC (Jenkins, 404).
6. Mitja estatera de Pirrus de Siracusa, del 278-276 aC (Jenkins, 635).
7. Morgantina, amb Hispanorum, AE 5,91 g (ANS 4, 472).
8. Larinium, dels Fretani, quincunx de 10,88 g (ANS 1, 133).
9. Cales, de la Campània, didracma del s. III aC (ANS 1, 13).
10. Cales, de la Campània, AE 7,03 g (ANS 1, 188).
11. Azetium de l'Apúlia, AE 7,52 g (ANS 1, 651).
12. Venusia, a l'Apúlia, sextants de 17,81 g de després del 268 aC (DM, 705).
13. Teate, de l'Apúlia, quincunx de 19,78 g del 250-200 aC (ANS 1, 743).
14. Heraklea, a la Lucània, dracma del 281-272 aC (DM, 1111).
15. Roma, trient, de 12,50 g de després el 211 aC (RRC 52/4).
16. Roma, moneda d'or de 3,40 g, de la Segona Guerra Púnica (RRC 44/2).
17. Moneda de plata emporitana de la segona meitat del segle IV aC, de 10 mm de diàmetre, 0,75 g (IVDJ 1247).
18. Bronze hispanocartaginès de 12,23 g de cap a l'any 214 aC (Corpus, p. 70, núm. 51 a 62).

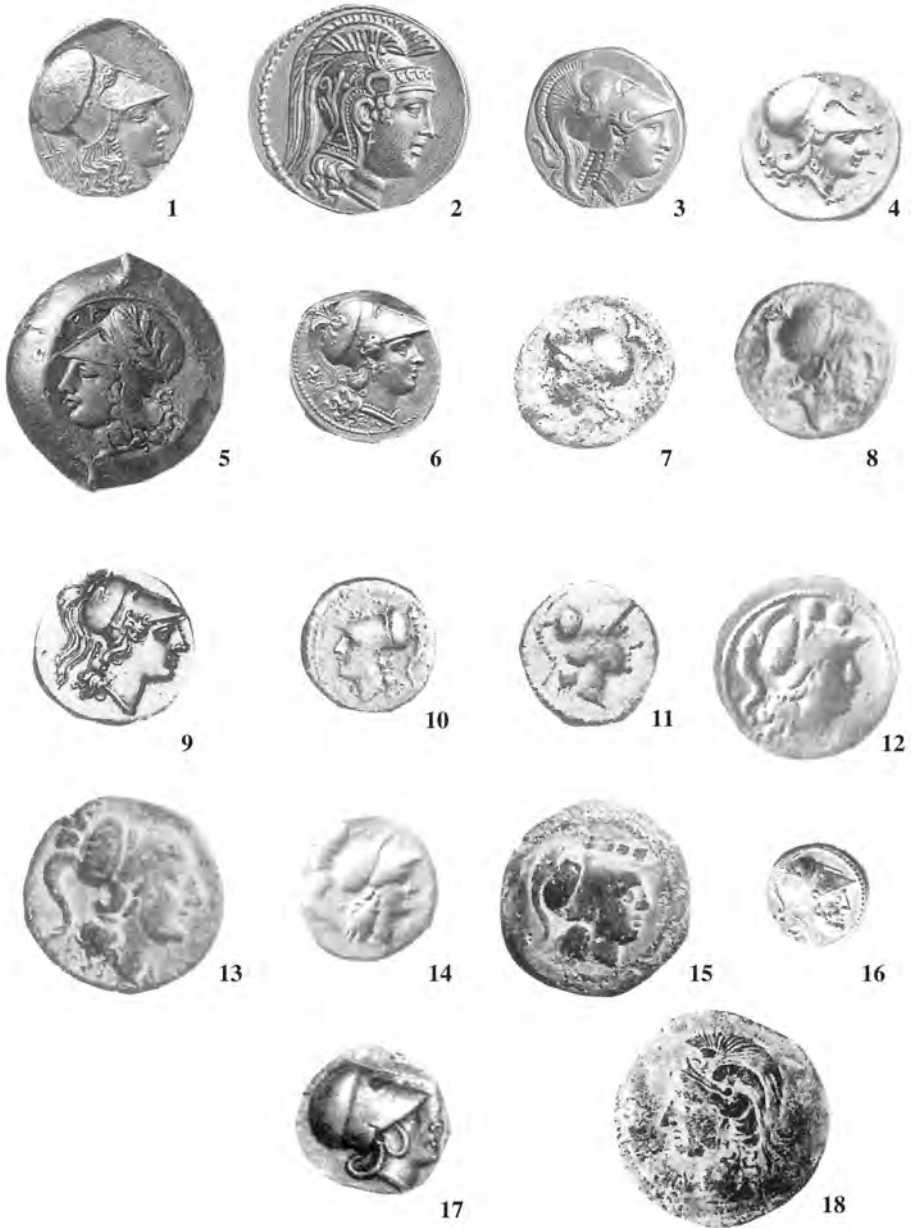
En aquest treball ens limitarem a l'estudi de les monedes de nominal alt, les de més grandària, puix quasi tots els divisors pertanyen a les emissions amb el tipus de casc 1, de molta regularitat.

A les primeres emissions ibèriques, amb el topònim d'Untikesken, trobem el casc corinti tòpic de les emissions esmentades, però amb una diferència molt important que no hem vist en cap d'aquelles emissions. Del centre del casc surt el plomall, cap a la part superior, en forma de línia ondulada composta per punts ben assenyalsats; en canvi, la part del plomall que surt cap a la part inferior està formada per dues línies paral·leles ondulades. Insistim en la diferència de les línies: la superior formada per punts i les dues inferiors per línies paral·leles. L'anomenem *tipus 1*.

Tipus 1. Són les emissions més antigues, totes amb la Ke antiga, d'estils pròxims, excepte una de les emissions que es distingeix perquè presenta el topònim per davant de la cara de Pal·las.

El grup està format per les emissions del Corpus 1, 11, 5, 12, 14, 27, i la d'estil rude és la 16, del primer i segon terç del segle II aC. Segueixen amb el mateix tipus de casc les que usen en la inscripció la Ke moderna, del corpus, les d'àmfora 32, 33 i 36, les de caduceu de 37 a 39, la 40, de papallona, 41, de magistrats, 43, i segueixen les que porten la característica palma al final de la inscripció, corpus 49 i 50, d'estil quelcom diferent. Van il·lustrades del número 1 al 16.

Unes no porten marca de valor i pesen 23,44 g i les que porten la marca 15 tenen una mitjana de pes de 21,63 g del sistema de quinze monedes en lliura.

Làmina 1

Trobem una regularitat i uniformitat entre totes aquestes emissions amb una representació exacta del casc, fins a arribar al corpus 50. Només queda quelcom trencada per la 16, d'estil rude, amb el topònim a l'anvers, i per la 29, que presenta el tipus de casc 2, en la qual el canvi és important.

Tipus 2. Tenim una sola emissió, corpus 29, amb el plomall sortint cap a baix, falten el superior i els laterals. Número 17 del catàleg. És un cas singular que només es dona en aquesta emissió, que queda intercalada entre les altres del tipus 1. Aquesta afirmació es basa en la troballa d'un petit tresor de bronzes ibèrics d'Untikesken a Empòrion (Petit tresor), on, junt amb quinze monedes d'aquest tipus, se'n trobaren vint-i-una amb el símbol d'àmfora, la qual cosa assenyala que ambdues emissions són contemporànies. És un fet que, si bé ens situa l'emissió amb el casc particular intercalada dins del tipus 1, per altra banda assenyala un canvi gran i transitori en la tipologia del casc, pel qual no trobem cap justificació.

Altres tipus. Les emissions que queden per estudiar són les més modernes, de pes inferior, i en les quals algunes monedes presenten uns símbols al revers, la victòria i la proa.

És un problema difícil de resoldre, puix que les monedes són escasses i no es conserven gens bé, fet que en dificulta l'estudi. Com veurem, l'existència dels símbols victòria i proa són difícils de precisar en alguns casos, i el mateix passa amb certs detalls del casc.

La característica més rellevant en la tipologia del casc són els afegits de plomalls.

Tipus 3. El primer, sense afegits, continuació dels anteriors, segueix el tipus 1, però el plomall que va cap avall és lineal, no de dues línies.

Una emissió amb el símbol de lletra pi grega, número 18, corpus 55. Segueixen les del plomall superior més curt, números 19 i 20, amb símbols victòria i proa. Les altres, 21 a 24, sense símbol, són del corpus 51 i 52.

Tipus 4. A continuació vénen les que presenten un petit plomall que surt de la part lateral, però no sobresurt al defora del casc. Són els números 25 a 28 del corpus 60, i porten el símbol de victòria.

Pel casc podríem situar en aquest tipus l'emissió amb una inscripció per dessorra del topònim, que no veiem coincident en els tres exemplars coneguts, números 29 a 31, del corpus 54, amb proa.

Tipus 5. El plomall surt del casc, en tres gradacions.

En el 5-1 la sortida és molt reduïda, números 32 a 39 del corpus 58.

En el 5-2 la sortida del plomall és més important, números 40 a 44 del corpus 56. No és massa gran la diferència entre el 5-1 i el 5-2.

I en el 5-3 el plomall lateral és important, de la grandària de l'altre, números 45 a 51 del corpus 57.

Totes les del tipus 5 presenten els símbols de victòria i proa.

Tipus 6. Tenim un cas especial, en què a més del plomall normal, que és una mica sortit per la part de dalt i llarg cap avall, hi ha un altre plomall més reduït que surt per dessorre el casc cap endavant; números 52 a 57 del corpus 61, amb victòria i proa.

Tipus 7. Per sobre el casc surt un plomall com un raspall i després segueix cap avall, números 58 a 60 del corpus 62, amb símbol de proa. Amb aquesta tipologia hi ha un petit nombre de monedes en les quals es veu un petit aleró lateral, números 61 i 63, que presenten els símbols de victòria i proa.

Tipus 8. A les darreres emissions, en un retorn arcaïtzant, es torna a usar el casc de les primeres emissions. Són els números 64 a 67 del corpus 67, 68, 69 i 70. És curiosa l'evolució arcaïtzant de les tres darreres emissions: el cap del pegàs és normal, sense modificació; l'epigrafia usa els tres tipus de Ke, l'arcaica, l'antiga i la moderna; la posició de la corona de llorer és sobre la gropa del pegàs com a les emissions més antigues, i el casc és exacte al de les primers emissions, amb una línia del plomall cap amunt i doble línia cap avall.

Aquesta classificació, deduïda exclusivament pel tipus de casc, s'ha d'examinar per altres aspectes, com la metrologia i l'ús dels símbols, per veure si es troben coincidències.

Pel que fa a la metrologia i a l'ús dels símbols, tenim que el de victòria, quan hi és, va sobre el pegàs, i el de proa, al seu davant.

Tipus 3. El número 18 del corpus 55 amb la lletra grega pi i proa de mitjana de 12,89 g (amb tres monedes). Les de victòria i proa, números 19 i 20, de mitjana de 16,03 g (18), i les monedes 21 a 24, del corpus 51 i 52, de mitjana de 16,84 g (13), sense símbol.

Tipus 4. Números 25 a 28, del corpus 60, mitjana de 14,41 g (7), amb victòria, i les que porten una segona inscripció en l'exerg, números 29 a 31, del corpus 54, mitjana de 16,65 g (3).

Tipus 5. El plomall surt del casc en tres gradacions. Tots amb victòria i proa.

En el 5-1 la sortida és molt reduïda, números 32 a 39 del corpus 58, mitjana de 15,23 g (19).

En el 5-2 la sortida és més important, números 40 a 44 del corpus 56, mitjana de 15,09 g (6).

I el 5-3, on el plomall lateral és gran, igual a l'altre, números 45 a 51 del corpus 57, de mitjana de 14,53 g (17).

Tipus 6. A més del plomall normal, n'hi ha un segon més reduït que surt per dessorre del casc cap endavant, números 52 a 57 del corpus 61, amb victòria i proa, de mitjana de 15,62 g (18).

Tipus 7. El plomall en forma de raspall que després segueix cap avall, números 58 a 60 del corpus 62, amb proa, de mitjana d'11,99 g (8), i altres monedes amb un petit aleró lateral, números 61 a 62, amb victòria i proa, de mitjana de 12,97 g (6).

Tipus 8. Emissions molt uniformes amb una mitjana d'11,24 g (75). Sense símbols.

Així doncs, atenent la metrologia, tenim una certa uniformitat per a les monedes dels tipus 3 al 6, amb unes mitjanes de pes compreses entre 14,41 g i 16,84 g.

Les de tipus 7 presenten un pes clarament més baix, amb una mitjana de 12,41 g, i en les de tipus 8 baixa a 11,24 g.

Pel que fa a l'ús dels símbols, tenim els grups 5, 6 i part del 7, ben uniformes, amb victòria i proa. Les de tipus 3 i 4 presenten variacions entre victòria, proa i res.

Aquests són els resultats a què hem arribat estudiant els tipus de casc, i afegint la metrologia i l'ús dels símbols; no són definitius però representen un pas més en la recerca sobre les monedes de bronze ibèriques amb la inscripció Untikesken.

Catàleg. Els números corresponen a les il·lustracions de les làmines II a XI.

Tipus 1

1. Corpus 1 i 11, AV 953-23, Ke antiga, sense símbols.
2. Corpus 5 i 12, AV 1346-23, Ke antiga amb corona de llorer.
3. Corpus 14, AV 703,5, Ke antiga, corona de llorer i marca EI.
4. Corpus 27, AV 1151-21-7, igual a l'anterior, a més, toro al davant del pegàs.
5. Estil rude, corpus 16, AV 43-23-1, topònim a l'anvers.
6. Corpus 32, AV 3-01-357, Ke moderna, marca EI i àmfora.
7. Corpus 36, MAB, Ke moderna, sense símbols.
8. Corpus 37, Vaticà, a l'exerg, caduceu alat a la dreta.
9. Corpus 38, BM, a l'exerg, caduceu a la dreta.
10. Corpus 39, AV 1340-31-3, a l'exerg, caduceu a l'esquerra.
11. Corpus 40, AV 248-1, la corona de llorer passa al davant de les ales.
12. Corpus 41, AV 1206-3, papallona al lloc de la corona.
13. Corpus 43, BN Paris, noms de magistrats ibèrics.
14. Corpus 49, AV 210-9-2, sense corona i amb palma a la fi de la inscripció.
15. Corpus 49, AV 65-23, similar a l'anterior.
16. Corpus 50, AV 58-9-2, amb corona i palma a la fi de la inscripció.

Tipus 2

17. Corpus 29, AV 212-9, solament plomall cap avall, mitjana de 21,13 g.

Tipus 3

18. Corpus 55, Museu d'Elna, al revers AV 954-3-1, lletra grega pi, amb proa.
19. AV 104-41, victòria i proa, 16,38 g.
20. Museu V-Toulouse, victòria i proa, 14,42 g.
21. Corpus 51, AV 65-1, sense símbols, 17,80 g.
22. Corpus 52, MAN 2876, sense símbols, 17,15 g.
23. AV 360-1-1, sense símbols, 13,30 g.
24. AV 271-11-1, sense símbols, 19,05 g.

Tipus 4

25. IVDJ 1406, 13,94 g, victòria.
26. Auktion Münzzentrum 116, 2003, 107, 14,90 g, victòria.
27. Corpus 60, GNC 33622, 11,32 g, victòria.
28. Museu Puig, 14,20 g, victòria.
29. GNC 4526, a l'exerg, segona inscripció, 12,06 g.
30. Botet i Sisó I, LIV, corpus 54 a l'exerg, segona inscripció.
31. AV 1077-1, a l'exerg, segona inscripció, 20,50 g.

Tipus 5-1

32. IVDJ 1371, 13,63 g, victòria i proa.
33. AV 941-21-2, 13,86 g, victòria i proa.
34. MAN 2911, 14,31 g, victòria i proa.
35. AV 1141-41-2, 11,90 g, victòria i proa.
36. AV 370-23-1, 15,80 g, victòria i proa.
37. AV 212-7, 13,92 g, victòria i proa.
38. Corpus 58, 14,60 g, victòria i proa.
39. AV 237-7, 12,70 g, victòria i proa.

Tipus 5-2

40. Corpus 56, 16,20 g, victòria i proa.
41. AV 1172-17-1, victòria i proa.
42. AV 430-7-2, victòria i proa.
43. MAB, 19,56 g, victòria i proa.
44. AV 710-11-1, 12,55 g, victòria i proa.

Tipus 5-3

45. Milà, 14,76 g, victòria i proa.
46. AV 65-15, 16,35 g, victòria i proa.
47. AV 1269-13-2, victòria i proa.
48. M. Puig, 12,00 g, la victòria, que sembla un insecte, i proa.
49. Corpus 57, 18,20 g, victòria i proa.
50. M. Puig, 13,50 g, victòria i proa.
51. Aureo XII-02, 386, 11,52 g, victòria i proa.

Tipus 6

52. MAN 2909, 17,34 g, victòria i proa.
53. IVDJ 1377, 17,04 g, ?
54. AV 59-7, 12,10 g, victòria i proa.
55. AV 1349-27, 16,50 g, victòria i proa.
56. Corpus 61, 13,15 g, victòria i proa.
57. BM, 15,79 g, victòria i proa.

Tipus 7

58. AV 1408-19-1, 15,95 g, proa.
59. Corpus 62, 12,15 g, proa.
60. AV 65-17, 11,50 g, proa.
61. IVDJ 1403, 11,81 g, victòria i proa i petit sortint en el casc.
62. MAB, 13,24 g, victòria i proa i petit sortint en el casc.
63. AV 929-25-2, 11,72 g, victòria i proa i petit sortint en el casc.

Tipus 8, arcaïtzant

64. Corpus 67, 9,35 g.
65. Corpus 68, 12,30 g.
66. Corpus 69, 11,70 g.
67. Corpus 70, M. Puig, 9,66 g.

BIBLIOGRAFIA

- ANS 1 *Sylloge Nummorum Graecorum, The Collection of the American Numismatic Society, Part 1: Etruria-Calabria.* Nova York, 1969.
- ANS 4 *Sylloge Nummorum Graecorum, The Collection of the American Numismatic Society, Part 4: Sicily II, Galacia-Styella.* Nova York, 1979.
- Corpus VILLARONGA, L. *Corpus Nummum Hispaniae ante Augusti Aetatem.* Madrid, 1994.
- DM *Sylloge Nummorum Graecorum, The Royal Collection of Coins and Medals, Danish National Museum, Italy.* Nova Jersey, 1981.
- IVDJ RUIZ TRAPERO, M. *Las monedas hispánicas del Instituto de Valencia de Don Juan.* Madrid, 2000.
- Jenkins JENKINS, G. K. *Ancient Greek Coins.* Friburg, 1972.
- Petit tresor RIPOLL, E.; NUIX, J. M.; VILLARONGA, L. *II Simposium Numismàtic de Barcelona*, 1980, p. 175-181.
- RRC CRAWFORD, M. *Roman Republican Coinage.* Cambridge, 1974.
- Ripollès RIPOLLÈS, P. P.; LLORENS, M. del Mar. *Arse-Saguntum, Historia monetaria de la ciudad y su territorio.* Sagunt, 2002.
- Untikesken 1 VILLARONGA, L. «Sistematización del bronce ibérico emporitano». *Acta Numismàtica*, núm. 2 (1972), p. 41-86.
- Untikesken 2 VILLARONGA, L. *The Aes coinage of Emporion.* Oxford: BAR, 1977. 84 p. i XV làmines. (Supplementary Series; 23)
- Untikesken 3 VILLARONGA, L. «Les seques ibèriques catalanes: una síntesi». *Fonaments*, núm. 3 (1982), p. 135-183.

Làmina 2

Làmina 3

14

15

16

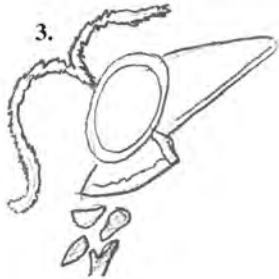
2.

17

3.

18

19

20

21

22

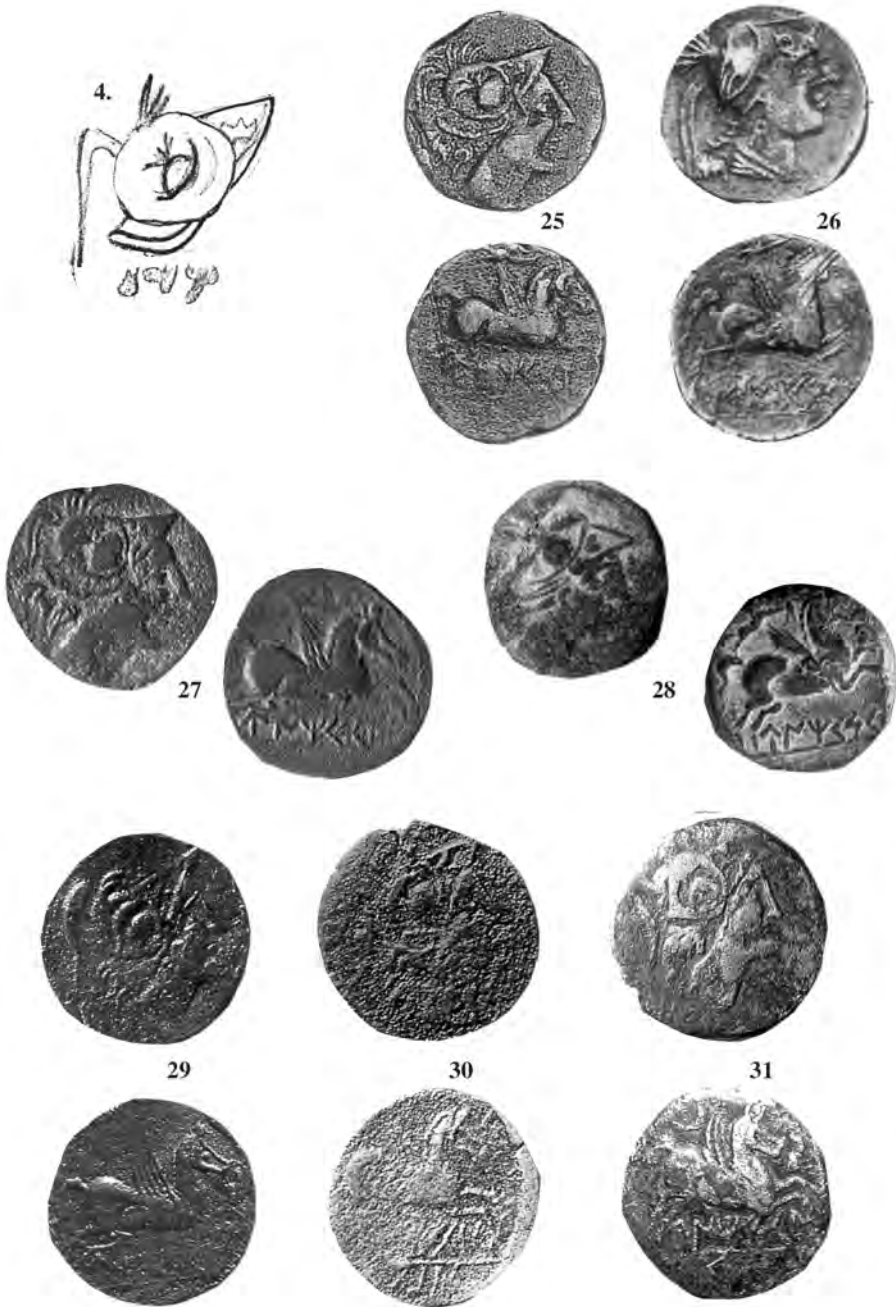

23

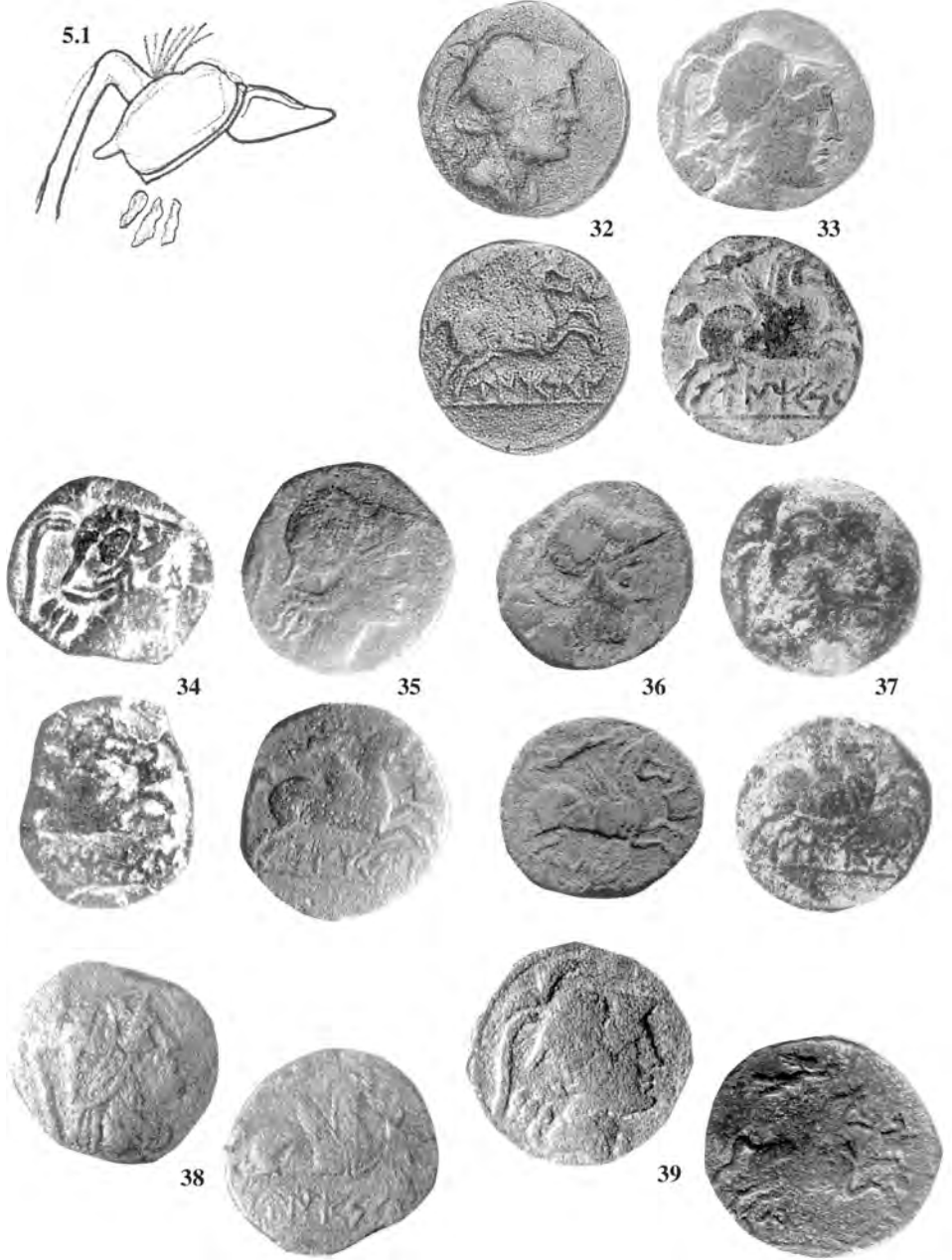

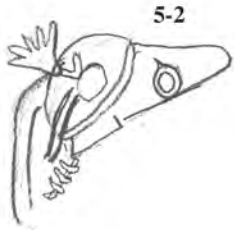
24

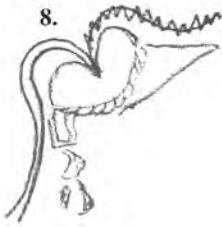
Làmina 6

64

65

66

67

